

Kronotoposz: idő és tér a regényben

Az 1895-ben született Mihail Bahtyin tudományos sorsa egyik példája annak, hogy a huszadik századi irodalomtudomány valóban újító és valóban termékeny irányzatai a strukturális és a többi, történelmi szemlélet metszópontján helyezkednek el. Mihail Bahtyin Dosztojevszkij-könyvének 1929-es, első kiadása csak oroszul válhatott ismertté. A második kiadás 1963-ban jelent meg, és hamarosan számos nyelven tette világszerte ismertté szerzőjét, kijelölte helyét nemcsak a regényelmélet, hanem a korszerű irodalomtudományi és esztétikai vizsgálódás jelentősebb előfutárai között. A Dosztojevszkij-könyv alapeszméje (a Dosztojevszkij-regény tisztán formai elemzése, valamint a regényforma forrásainak a nem etika és nem szép-irodalom területén való fellelése a szerző által „karnavaleszk“-nek nevezett művekben) nem csupán a Dosztojevszkij-értelmezés szempontjából fontos, de új utakat nyitott és nyit továbbra is a regénykutatásban.

Ugyanezt mondhatjuk el a *Rabelais a realizmus történetében* című doktori értekezéséről, amelyet 1940-ben védett meg, és amely csak 1955-ben jelent meg nyomtatásban, *François Rabelais és a középkor népi kultúrája* címmel.

Mihail Bahtyin 1957-től nyugalomba vonulásáig a szaranszki mordvin állami egyetem professzora volt.

M. I.

A valóságos történelmi idő és tér s a benne élő valóságos és történelmi ember irodalmi ábrázolása bonyolult és megszakításos folyamatban valósult meg. Az emberiség minden egyes fejlődési szakaszában az idő és a tér bizonyos hozzáférhető oldalait ragadták meg, s így alakultak ki a valóság különböző mozzanatai művészi tükrözésének és feldolgozásának műfaji eljárásai.

*Kronotoposz*nak az irodalomban a művészileg megragadott idő- és térbeli viszonyok lényegbeli kölcsönös kapcsolatait nevezem (szó szerinti fordításban: idő-térbeliség). Ezt a kifejezést a matematikai természettudomány használja, s Einstein relativitáselmélete alapján vezették be és határozták meg. Számunkra nem fontos e kifejezés sajátos jelentése a relativitáselméletben. Mi az irodalomtudományba — majdnem (majdnem, de nem egészen) metaforaként hozzuk át; számunkra a tér és idő benne kifejezett elválaszthatatlansága fontos (az idő mint a tér negyedik kiterjedése). A kronotoposzt az irodalom formális-tartalmi kategóriájaként értelmezem. A szépirodalmi kronotoposzban egy átgondolt és konkrét egészben forrnak össze a térbeliség és az időbeliség vonásai. Az idő összesűrűsödik, lerakódik, művészileg láthatóvá válik, a tér pedig intenzívve lesz, belesodródik az idő, a cselekmény, a történelem mozgásába. Az idő vonásai a térben nyilvánulnak meg, a teret pedig az idő révén fogjuk fel és mérjük. A művészi kronotoposzt a sorok e metszési pontjainak és vonásainak összeforrása jellemzi.

A kronotoposz az irodalomban lényeges műfaji jelentősége van. Beszélhetünk egyes irodalmi műfajok és változatok műfajilag tipikus kronotoposzairól. E tanulmány tárgya azoknak a sajátos, regényes-epikus kronotoposzoknak a jellemzése, amelyek az időbeli (határesetként: a történelmi) valóság megragadását szolgálják, és lehetővé teszik, hogy a regény művészi síkján jelenjenek meg a valóság momentumai.

Már az antikvitás talaján kialakult a regényegység három lényeges típusa, következőképpen az idő és a tér regénybeli megragadásának megfelelő három eljárása, vagy röviden szólva: három regény-kronotoposz. E három típus rendkívül termékenynek és hajlékonynak bizonyult, és sok tekintetben meghatározta a kalandregény egész fejlődését a tizenharmadik század közepéig.

Az ókori regény első típusát (nem az időrendi elsőbbség jelentésében) feltehetően „a próbatétel kalandregényé“-nek nevezném. Ide soroljuk az egész úgynevezett „görög“ vagy „szofisztikus“ regényt, amely időszámításunk II—VI. századaiban alakult ki.

Ezekben a regényekben a *kalandos idő* teljesen és kifinomultan megvalósított típusával találkozunk, ezen idő minden sajátosságával és árnyalatával. A kalandos idő kidolgozottsága és a regényben való felhasználásának technikája ekkor már annyira fejlett és teljes volt, hogy a *tisztán* kalandos regény egész későbbi fejlődése (napjainkig bezárólag) már semmilyen lényeges elemmel nem gyarapíthatta. Éppen ezért a kalandos idő specifikus vonásait a leginkább ezeknek a regényeknek az anyagára támaszkodva világíthatjuk meg.

Mindezeknek a regényeknek (valamint legközelebbi és legközvetlenebb utódaiknak, a bizánci regényeknek) a cselekménye feltűnően hasonlóan, és lényegében minden egyes regényben ugyanazokból az elemekből (motívumokból) áll, bár ezeknek az elemeknek a mennyisége, a cselekmény egészében elfoglalt helye és kombinációi változóak. Könnyen megrajzolható az ilyen cselekmény tipikus vázlata (a lényegesebb eltérések és variációk jelzésével). Íme a vázlat:

Házasulandó korú ifjú és leánya. Származásuk ismeretlen, titokzatos (de nem mindig). Rendkívül szépek. Szerfölött bölcsék is. Váratlanul találkoznak egymással; rendszerint ünnepi mulatságon. Nyomban heves szerelem gyúlnak egymás iránt, szerelmük legyőzhetetlen, mint a sors vagy a betegség. De nem köthetnek azonnal házasságot. Hátráltató, gátló körülmények lépnek fel. A szerelmeseket *elválasztják* egymástól, *keresik* és *meztalálják* egymást, megint elszakadnak, és ismét összekerülnek. A szerelmeseket akadályozó tényezők, a viszonytagságok rendszerint a következők: a menyasszony elrablása az esküvő előtt, a szülők (ha vannak) ellenállása, az, hogy a szerelmeseknek más *vőlegényt*, menyasszonyt szántak (a *hamis párok*), a szerelmesek szökése, utazásuk, tengeri vihar, *hajótörés*, csodálatos menekülés, *kalózek* támadása, *fogság*, *börtön*, merénylet a hős és a hősnő erénye ellen, háborúk, csaták, *rabszolgaság*, *tetszhalál*, *álöltözet*, felismerés-félreértés, látszólagos hitszegés, hamis vádak, bírósági tárgyalások, a szerelmes bölcsességének és hűségének próbája a bíróságok előtt. A hősök megtalálják szüleiket (amennyiben nem ismerték őket). Nagy szerepet játszanak váratlan találkozások barátokkal vagy ellenségekkel, jóslatok, álomlátások, előérzetek, álomitalok. A regény a szerelmesek szerencsés egybekelésével *végződik*. Ez az alapvető cselekmény-motívumok témája.

A cselekmény földrajzi háttere rendkívül kiterjedt és változatos, rendszerint három-öt olyan országban zajlik, amelyeket tengerek választanak el egymástól (Görögország, Perzsia, Fönícia, Egyiptom, Babilon, Etiópia stb.). A regények néha igen részletesen leírják az egyes országok szokásait, városait, különböző épületeit, műkincseit, például festményeket, a lakosság erkölcsait és szokásait, különböző egzotikus és csodás állatokat s más meglepő és ritka dolgokat. Emellett szerepelnek még a regényben gyakran igen terjedelmes fejtegetések különböző vallásos, filozófiai, politikai és tudományos témákról (a sorsról, az előjelekről, Erős hatalmáról, az emberi szenvedélyekről, a könyvekről stb.). A regényekben tekintélyes helyet foglalnak el a szereplőknek a késői retorika szabályai szerint megszerkesztett törvényszéki és egyéb szónoklatai.

Ily módon a görög regény tartalmában bizonyos enciklopédikusságra törekszik, amely különben is általános vonása e műfajnak.

A regénynek ezek az általunk felsorolt mozzanatai (elvont formájukban) egyáltalán nem újak; ilyen cselekményelemekkel, leíró és szónoki részletekkel az antik irodalom más műfajaiban is találkozunk: a szerelmi motívumokat (első találkozás, fellobbanó szenvedély, vágyakozás) a hellenisztikus szerelmi költészet használta; más motívumokkal (vihar, hajótörés, háborúk, emberrablás) az antik eposz élt; megint más elemek (például a felismerés) a tragédiában játszottak lényeges szerepet, a leíró elemeket az ókori földrajzi regény és a historiográfiai irodalom (például Hérodotosz) hasznosította, az érveléseket és a szónoklatokat pedig a retorikai műfajok.

De mindezeket a különböző műfajokból származó elemeket itt a specifikus regényes egység fogja össze és olvasztja magába, s ennek konstitutív mozzanata a *kalandos regény-idő*. Az „*idegen világ—kalandos idő*” egészen új kronotopozsában a különböző műfaji elemek új jelleget és külön funkciókat kapnak, és már nem azonosak más műfajok hasonló elemeivel.

Mi a lényege ennek a kalandos időnek a görög regényekben?

A cselekményfejlődés kiindulópontja a hős és a hősnő találkozása s hirtelen fellobbanó szerelmük; a cselekmény zárómozzanata — szerencsés házasságuk. E két pont között bontakozik ki a regény egész cselekménye. E cselekmény-bonyolításnak ezek a végpontjai — a hősök életének lényeges eseményei — önmagukban véve biográfiai jelentőségűek. Csakhogy a regény nem ezekre épül, hanem arra, ami *közöttük* van (történik). Azonban közöttük *valójában* semminek sem kellene lennie: a hős és a hősnő szerelme már kezdettől fogva kétségbevonhatatlan, s ez

a szerelem *abszolút változatlan* marad az egész regény folyamán, mindketten mindvégig bölcsek, a házasság a regény végén közvetlenül kapcsolódik a hősöknek a regény elején — első találkozásuk alkalmával — fellobbant szerelméhez, mintha e két momentum között egyáltalán semmi sem történt volna, mintha a házasságra a találkozás másnapján került volna sor. A biográfikus élet, a biográfikus idő e két érintkező pontja átfedi egymást. Az a szakadás, az a szünet, az az űr pedig, amely a szomszédos életrajzi momentumok között tátong, és amelyben az egész regény elhelyezkedik, nem része az életrajz időbeli sorának, kívül esik az életrajzi időn; semmit sem változtat a hősök életén, semmivel sem járul hozzá életükhöz. Valójában nem más, mint időn kívüli űr a biográfikus idő két pillanata között.

A regény egész cselekménye, amely ezt az űrt betölti, teljesen elszakad az élet megszokott menetétől, a normális életrajznak valóságos tartamot nélkülöző járuléka.

A görög regénynek ebből az idejéből hiányzik az elemi, biologikus, életkori tartam. A hősök házassuló korban találkoznak a regény elején, és ugyanabban a korban, éppen olyan fiatalon és szépen kötnek házasságot a regény végén. A regény nem méri és nem tartja számon az időt, amelynek során elképzelhetetlenül sok kalandot élnek át; ez az idő csak napokból, éjszakákból, órákból, csak minden egyes kalandon belül *technikailag* mért pillanatokból áll. Ez a rendkívül intenzív, de meghatározatlan kalandos idő egyáltalán nem számítódik bele a hősök életkorába. Itt egy időn kívüli űr tátong a szerelem keletkezésének és kielégülésének két biológiai pillanata között.

Amikor Voltaire a *Candide*-ban megalkotta a görög típusú kalandregény — a tizenhetedik és a tizennyolcadik században még uralkodó — változatának (az úgynevezett barokk regénynek) a paródiáját, többek között nem mulasztotta el kiszámítani, hogy mennyi reális idő volna szükséges a regényhős szokásos kalandjaihoz és az öt stíjtó „sorscsapásokhoz“. Voltaire hősei (*Candide* és *Kunigunda*) a regény végén legyőznek minden sorscsapást, és ők is az illendő boldog házasságra lépnek. De jaj, ekkorra már megöregedtek, és a gyönyörű *Kunigunda* rút boszorkányhoz hasonlít. A kielégülés csak akkor jutalmazza a szenvedélyt, amikor az biológiailag már lehetetlen.

Magától értetődik, hogy a görög regények kalandos idejéből hiányzik az a természeti és köznapi ciklikusság, amely időbeli rendet és emberi méreteket adhatna neki, s összekapcsolhatná a természeti és az emberi élet ismétlődő mozzanataival. Ugyancsak lehetetlen a kalandos idő történelmi rögzítése. A görög regény egész világából — országaival, városaival, épületeivel, műkincseivel — teljességgel hiányoznak a történelmi idő vonásai, a kor felismerhető nyomai. Ez a magyarázata annak is, hogy mind a mai napig nem sikerült tudományosan tisztázni a görög regények kronológiáját, és hogy a kutatók véleménye még nemrégiben is öt-hat évszázados eltéréseket is mutatott egyes regények keletkezési idejét illetően.

Ily módon a görög regény minden cselekménye, minden eseménye és kalandja kívül esik mind a történelmi, mind a köznapi, biográfiai, biológiai-életkori idősorokon. Kívül marad e sorok sajátos törvényszerűségein és emberi mértékén.

Ebben az időben semmi sem változik; a világ olyan marad, amilyen volt, nem változik a hősök biográfikus élete sem, érzésviláguk is azonos marad, az emberek még csak nem is öregednek. Üres idő ez, amely semmi nyomot nem hagy maga után, és folyásának nem maradnak látható jelei. Időn kívüli űr ez, mint már mondtuk, amely a reális időbeli sor, esetünkben a biográfia két pillanata között helyezkedik el.

Ilyen ez a kalandos idő a maga egészében. De milyen belülről?

Az egyes kalandoknak megfelelő rövid metszetekből áll össze; minden egyes ilyen kalandon belül az idő szerkezete külsőlegesen technikai: fontos megmenekülni, utolérni vagy megelőzni valakit, egy adott pillanatban egy meghatározott helyen kell lenni vagy nem lenni, találkozni vagy nem találkozni valakivel stb. Az egyes kalandok határain belül, mint minden harcban és minden kifelé irányuló cselekvésben, számít a nap, az éjszaka, az óra, sőt a perc és a másodperc is. Ezeket az időmetszeteket a specifikus „hirtelen“ és „egyszer csak“ kifejezések vezetik be és zárják le.

A „hirtelen“ és az „egyszer csak“ a legadekvátabb jellemzői ennek az időtípusnak. Hiszen egyáltalán csak ott kezdődik és lép jogaiba, ahol megszakad az események normális vagy pragmatikusan vagy okozatilag átgondolt menete, és utat enged a *tiszta véletlen* betörésének, annak specifikus logikájával. Ez a logika — a véletlen *egybeesés*, vagyis a véletlen *egyidejűség*, vagy pedig a véletlen sza-

kadás, illetve a véletlen **különidejűség**. Különben ebben a véletlen egyidejűségben és különidejűségben a „korábban“-nak vagy a „későbbben“-nek szintén lényeges és döntő jelentősége van. Ha valami egy perccel korábban vagy későbbben történt volna, vagyis ha nem lett volna valamilyes véletlen egyidejűség vagy különidejűség, nem lett volna cselekmény sem, és nem lett volna miről regényt írni.

Mindenütt, ahol az európai regény későbbi fejlődése során megjelenik a görög kalandos idő, a regényben a kezdeményezést a véletlen ragadja magához, és ez vagy mint személytelen, névtelen erő, mint sors, mint isteni gondviselés vagy mint regényes „gonosztevő“ és „titokzatos jötevő“ irányítja a jelenségek (véletlen) egyidejűségét vagy különidejűségét. Az utóbbiak még Walter Scott regényeiben is előfordulnak. A véletlennel együtt (annak különböző álarcaiban) elkerülhetetlenül jelentkeznek a regényben különféle jóslatok, kivált álomlátások és előérzetek.

Egyébként természetesen nem kötelező, hogy az ilyen regény egészen a görög típusú kalandos időre épüljön. Elégséges, hogy ezen idő bizonyos elemei más típusú idősorokkal keveredjenek, s fellépnek az őt elkerülhetetlenül kísérő jelenségek.

A véletlen, az istenek és a gonosztevők ezen specifikus logikájú kalandos idejébe vonták be a tizenhetedik század során a népek, birodalmak és kultúrák sorsát az első európai történeti regények, például Mlle de Scudéry *Le Grand Cyrus*, vagy Lohenstein *Arminius und Tusneldája*, La Calprenède történeti regényei.

A barokk történeti regény néhány vonása a „gótikus regény“ közvetítésével behatolt Walter Scott történeti regényeibe, amelyek ennek köszönhetik néhány sajátosságukat: gonosztevők és jötevők kulissza mögötti cselekedeteit, a véletlen specifikus szerepét, különböző jóslatok és előérzetek szerepeltetését. Ezek a mozzanatok, természetesen, nem játszanak uralkodó szerepet Walter Scott regényeiben.

Az antik regény második típusát feltételesen „a hétköznapi kalandregényé“-nek nevezném.

Szigorúan véve ehhez a típushoz csak két mű tartozik: Petronius *Satyriconja* (amely csupán viszonylag kis terjedelmű töredékekben maradt fenn) és Apuleiustól az *Aranyszamárr*. Ennek a típusnak lényeges vonásaival találkozunk más műfajokban is, főként a szatírban (valamint a hellenisztikus diatribában), és ezen túlmenően a korai keresztény „szentek élete“ műfaj különböző változataiban. (A kísértésekkel teli, bűnös élet, majd a válság és az ember újjászületése.) E második típus legszembeszökőbb vonása az, hogy benne a kalandos idő összekapcsolódik a köznapi idővel. Erre a vonásra utal „a hétköznapi kalandregényé“ műfaji megjelölés. Szó sem lehet ezen időnek gépies összekapcsolásáról. A kalandos idő s a köznapi idő lényegesen átalakul ebben a kapcsolatban, ily módon ez a regénytípus egy teljességgel új kronotoposzt teremt. Ennek folytán egy olyan új típusú kalandos regény keletkezik, amelynek ideje lényegesen különbözik a görög kalandos regényidőtől, s egyben a köznapi időnek is különleges típusa.

A harmadik antik regénytípusba az *életrajzi regényt* sorolnám. Igaz, hogy az ókorban nem keletkezett olyan nagy terjedelmű életrajzi írás, amelyet mai terminológiával regénynek nevezhetnénk. De már akkor kialakult néhány fontos önéletrajzi és életrajzi forma, amelyek aztán nemcsak az európai életrajz és önéletrajz fejlődésére voltak nagy hatással, hanem az európai regény fejlődésére is. Ezeknek az antik formáknak az alapja az életrajzi idő egy új típusa és az életútját járó ember új alakja.

Csak a regény fejlődése korai szakaszának nagy és állandó kronotopozsait foglaltam itt össze, de ezek már előre meghatározták a regény nagy műfaji változatait. Vizsgálódásom végén szeretnék általánosabb (noha óhatatlanul leszűkített) formában néhány kronotoposzt és kronotopikus értéket különböző műfaji egységek alkotórészeiként jellemezni.

Az irodalmi műben a kronotoposz mindig magában foglalja az értékelés mozzanatát is, amelyet a teljes művészi kronotoposzból csak az elvont elemzés útján lehetséges kiemelni. A művészetben és közelebbről az irodalomban az időbeli és térbeli meghatározottságok elválaszthatatlanok egymástól, és mindig emocionális-értékelő színezetűek. Az elvont gondolkodás természetesen külön is el tudja képzelni az időt és a teret, s eltekinthet emocionális-értékelő vonatkozásaiktól. Azonban az eleven művészi érzékelés, amely természetesen szintén gondolati, de nem elvont, semmit sem különböztet meg, semmitől sem tekin el. A kronotoposz a maga teljességében ragadja meg a műalkotást. Az olyan motívumok, mint *találkozás és válás, elvesztés és megtalálás, keresés, felismerés és nem-felismerés* nemcsak a különböző korok különböző típusú regényeinek cselekmény-elemei, hanem szerepelnek más műfajú irodalmi művekben is (epikus, drá-

mai, lírai művek). Ezek a motívumok pedig természetüknél fogva minden műfajban másként kronotopikus jellegűek. Alljunk meg egyetlen, de feltehetőleg rendkívül fontos motívumnál — a *találkozás* motívumánál. Minden találkozásban az időbeli meghatározottság („ugyanakkor“) elválaszthatatlan a térbeli meghatározottságtól („ott“). A negatív motívum — „nem találkoztak“, „elváltak egymástól“ — szintén megőrzi kronotoposz-jellegét, de benne a kronotoposz egyik vagy másik tagját negatív előjellel kapjuk: nem találkoztak, mivel nem kerültek egy és ugyanazon helyre és ugyanazon időben, vagy pedig ugyanabban az időben különböző helyen tartózkodtak. Az időbeli és térbeli meghatározottságok elválaszthatatlan egysége elemi, világos, majdnem matematikai jelleget ad a kronotoposznak, ez a jelleg azonban természetesen absztrakt. Hiszen a találkozás motívuma nem létezhet elszigetelten: mindig alkotóeleme a cselekménynek, a mű egészének konkrét egysége, következésképpen beletartozik annak átfogóbb, konkrét kronotoposzába, például a görög regényben a „kalandos idő“-be és az „idegen ország“-ba. Különböző művekben a találkozás motívuma különböző konkrét árnyalatokat kap, többek között emocionális-értékelő árnyalatokat is (a találkozás lehet óhajtott vagy nem kívánt, örömteli vagy szomorú, néha ijesztő, sőt, lehet ambivalens is). Többé-kevésbé metaforikus jelentést kaphat szimbóluma (néha igen mély szimbólum má is válhat).

A találkozás kronotoposzában az időbeli árnyalat az uralkodó. Ezt a kronotoposzt magas fokú érzelmi intenzitás jellemzi. Az *út* vele kapcsolatos kronotoposza általánosabb jellegű, azonban emocionális-értékelő intenzitása valamivel gyengébb. A regényben a találkozások rendszerint úton történnek. Az úton („országúton“) egy időbeli és térbeli pontban metszik egymást a különböző társadalmi rétegeket, vagyoni állapotot, vallási meggyőződést, nemzetiséget, életkort képviselő emberek időbeli és térbeli pályái. Itt találkozhatnak véletlenül azok, akiket elválaszt egymástól a társadalmi helyzet vagy a térbeli távolság. A legkülönbözőbb kontrasztok keletkezhetnek, különböző sorsok ütközhetnek meg, hathatják át egymást. Ily módon az emberi életek és sorsok térbeli és időbeli sorai sajátosan egyesülhetnek, s mindezt még bonyolultabbá teszik az ilyen metszési pontot túlhaladó *társadalmi távolságok*. Itt van az események felvetésének és kibontakozásának a helye. Az idő itt úgyszólván beletorkollik a térbe, és utakat képezve benne folyik. Innen származik az „utak-ösvények“ oly gazdag metaforizálása: „élet-út“, „új útra lépni“, „történelmi út“ stb.; az út metaforizálása változatos, sokszínű, de fő tengelye az idő folyása. Az út kronotoposzában irodalmi jelentősége óriási: kevés irodalmi mű nélkülözheti az út motívumának valamely változatát. Ezzel szemben sok az olyan mű, amely közvetlenül az út, az úti találkozások és kalandok kronotoposzában alapul.

Moravszky István fordítása

Részlet a szerző készülő könyvéből (megjelent a Voproszi Lityeraturi 1974. 4. számában).

Csutak Levente: Örök ellentét

